

УДК 903.2:005.92(477)+ 351.85

DOI: <https://doi.org/10.55389/2786-5797.2023.01.01>**Алла БУЙСЬКИХ,**

д.і.н., член-кореспондент НАН України, заступник директора
Інститут археології НАН України (Київ, Україна)
abujskikh@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7233-1288>

Павло ШИДЛОВСЬКИЙ,

к.і.н., доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
prehist@knu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6771-812X>

Всеволод ІВАКІН,

к.і.н., завідувач відділу археології Києва
Інституту археології НАН України (Київ, Україна)
wkniaz16@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0074-1963>

МОНІТОРИНГ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РФ

АНОТАЦІЯ. Фіксація збитків, завданих пам'яткам культурної спадщини внаслідок неспровокованої агресії РФ, є надзвичайно актуальним питанням. Процес моніторингу руйнацій об'єктів відбувається як на державному рівні, так і завдяки діяльності громадянських ініціатив. Однак на сучасному етапі аналіз втрат обмежується переважно об'єктами культури, монументального мистецтва, архітектури та релігійними спорудами. Натомість фіксація руйнувань об'єктів археологічної спадщини, через певні особливості, зустрічає значні труднощі. Значно така ситуація пов'язана з непроявленим станом самих археологічних об'єктів, виявлення яких є можливим лише внаслідок суттєвих ландшафтних перетворень. Серед основних чинників, що ускладнюють фіксацію втрат археологічних пам'яток, слід назвати проблеми, пов'язані з обліком об'єктів археології, питання обмеженості віддаленого та безпосереднього доступу до об'єктів на деокупованих та прифронтових територіях, безпосередні ризики життю та здоров'ю при здійсненні польових досліджень. З метою вирішення проблем у сфері документування збитків, завданих археологічній спадщині, представниками низки вітчизняних наукових, освітніх та музейних інституцій створено міжгалузеву Групу моніторингу археологічних ландшафтів, завданням якої є фіксація втрат на археологічних об'єктах. Робота групи проводиться на територіях Київської, Чернігівської та Миколаївської областей в рамках проекту Німецького археологічного інституту (DAI) за пілотною програмою «Ukrainian archaeological heritage, threatened by war: saving and protection / Українська археологічна спадщина, постраждала під час війни: порятунок та захист». Одним із висновків, отриманих у процесі роботи групи, стало розуміння необхідності саме польових досліджень зруйнованих ділянок ландшафтів, з огляду на обмежене застосування дистанційних методів дослідження пам'яток та необхідність створення пам'яткоохоронної документації, яка передбачає культурно-хронологічну атрибуцію об'єктів. У статті наводиться короткий підсумок роботи групи в Київській та Чернігівській областях та аналізується відповідність моніторингової діяльності міжнародним стандартам. Одним із висновків запропонованого дослідження є необхідність довготривалої державної програми зі складання археологічного кадастру України. Кризовий стан у системі обліку археологічної спадщини, що склався останніми роками, та наявна необхідність фіксації збитків у сфері археології в часи війни дозволяють перезапустити систему реєстрації пам'яток на сучасному рівні та з використанням зарубіжного досвіду

КЛЮЧОВІ СЛОВА: культурна спадщина України, археологічний моніторинг, фіксація збитків, війна, археологічний ландшафт, облік пам'яток.

Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту. Вип. 1 (4), 2023

4

Українське суспільство зараз переживає один із найскладніших моментів свого історичного розвитку. Жорстока неспровокована агресія російської федерації на мирні міста і села стала причиною численних людських жертв, вимушеного переміщення багатьох людей, значних економічних збитків, пошкодження інфраструктури та комунікацій.

У час війни культурна спадщина стала одним із найуразливіших сегментів суспільного буття. Мета путінської війни в Україні полягає не лише у захопленні нашої території та підкоренні людей, але й у знищенні української ідентичності, історії та суспільної пам'яті. У цих умовах об'єкти культурної спадщини стають особливими мішенями для ворога. Разом з тим, наслідки бойових дій виявляються особливо нищівними для об'єктів археологічної спадщини¹, з огляду на невідновлюваність археологічних пам'яток, нерозривний зв'язок цих об'єктів з ландшафтом та екологічним середовищем, загальнолюдським характером інформації, що може бути отримана при дослідженні². Унаслідок неспровокованої агресії з боку російської федерації ми стали свідками масштабних руйнувань історичних ландшафтів. Зазнали пошкодження тисячі археологічних пам'яток, які перебували у процесі дослідження або ще навіть не були відкритими. Наразі діяльність з охорони культурної спадщини в Україні більше спрямована на «видимі» об'єкти спадщини, такі як архітектурні та історичні пам'ятки, релігійні споруди та об'єкти монументального мистецтва.

Серед значних викликів для української археології слід назвати використання території, на якій розташовані археологічні пам'ятки, для облаштування воєнних об'єктів, незаконні розкопки на окупованих територіях, розграбування зібрань регіональних музеїв та збільшення незаконного обігу та продажу археологічних предметів. Під час російського нападу та окупації частини території України особливо активізувалася діяльність злочинних груп, метою яких є незаконне отримання археологічних предметів з наступним продажем та наповненням приватних колекцій як в Україні, так і за кордоном³.

Зрозуміло, що найбільш значимі, домінуючі утворення історичного ландшафту зазнають найбільшої шкоди з огляду на активне використання зручних локацій для будівництва сучасних вогневих та захисних пунктів. Однак моніторинг стану об'єктів археологічної спадщини зустрічає певні труднощі у зв'язку з тим, що значна кількість пам'яток – поселення, стоянки, ґрунтові могильники – існують у «непроявленому стані», тож визначення ступеня пошкоджень вимагає проведення спеціальних досліджень. Саме через це значна більшість археологічних об'єктів не занесена до переліків пам'яток культурної спадщини, а до територій, на яких вони розташовані, не застосовується необхідний комплекс пам'яткоохоронних заходів. Специфіка археологічних пам'яток полягає в тому, що їхнє виявлення часто безпосередньо пов'язане з подіями катастрофічного характеру, в даному випадку – руйнуванням ландшафтів унаслідок воєнних дій⁴.

¹ *Теліженко Сергій*. Археологічні пам'ятки і війна. URL: <https://www.academia.edu/77162779> (дата звернення: 27.12.2022).

² *Ivakin V., Shydlovskiy P.* Ukrainian archaeological heritage under threat of Russian aggression: problems and prospects. The Protection of Heritage in Time of Conflict. RESQUE Annual General Meeting Conference (17 September 2022). 2022. Pp. 12-15. URL: <https://rescue-archaeology.org.uk/2022/08/rescue-agm-2022/> (дата звернення: 27.12.2022).

³ *Hardy S. A.* Looting of Antiquities from Ukraine by soldiers, collaborators and ordinary criminals, trafficking to and through russia and dealing and collecting in Western Europe, since 2014. Науково-практичний семінар «Охорона та збереження археологічної спадщини України» (23 листопада 2022 р.): Тези доповідей / відп. редактори Шидловський П. С., Корнієнко М. В., Івакін В. Г. Київ, 2022. С. 15.

⁴ *Shydlovskiy P., Telizhenko S., Ivakin V.* Archaeological Heritage as a Target During War. The European Archaeologist. 2022. Issue 74 (Autumn 2022). Pp. 36-43. URL: https://www.e-a-a.org/EAA/Publications/Tea/TEA_74/Special_Section/EAA/Navigation_Publications/Tea_74_content/Special_Section.aspx (дата звернення: 27.12.2022).

Охорона археологічної спадщини перебуває у стані кризи через низку факторів, однак основним є відсутність облікової документації на переважну більшість об'єктів археології, що не надає цим територіям статусу пам'яток. Такий стан створює додаткові проблеми для доступу до археологічних територій під час моніторингу та зменшує кількість втрат, завданих загарбниками, на офіційному рівні.

З огляду на вищезазначене, в Інституті археології НАН України створено спеціалізовану Моніторингову археологічну експедицію (далі – МАЕ), поки тільки з двома обласними загонами у складі – Київським і Чернігівським. У серпні 2022 р. почав діяти 5-місячний дослідницький пілотний проєкт Інституту археології НАН України (керівник – член-кореспондент НАН України Алла Буйських) за фінансової підтримки Німецького археологічного інституту: «Ukrainian Archaeological Heritage, threatened by War: saving and protection / Українська археологічна спадщина, постраждала під час війни: порятунок та захист»⁵. Полігоном для пілотного проєкту були спеціально обрані Київська, Чернігівська та Миколаївська області. Згадані регіони перебували під частковою тимчасовою окупацією та являли собою поле активних бойових дій, внаслідок чого зазнали значних ландшафтних руйнацій. Київська та Чернігівська області є територіальним ядром формування Української державності, географічною основою українських земель Давньої Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини. Археологічні пам'ятки Миколаївської області, значна територія якої входила до складу Ольвійського полісу, підкреслюють зв'язок культури давнього населення України із загальноєвропейською античною ойкуменю. Проєктом передбачено обстеження низки відомих археологічних пам'яток у населених пунктах Київської (Київ, Білгородка, Бородянка, Вишгород), Чернігівської (Чернігів, Остер, Седнів, Щестовиця) та Миколаївської (Ольвія та її хора) областей.

Необхідність фіксації руйнувань археологічних пам'яток у результаті агресії РФ стала платформою для співробітництва у пам'яткоохоронній сфері низки вітчизняних наукових інституцій та громадських організацій, які опікуються збереженням археологічної спадщини України. На сьогодні вже створена міжгалузева робоча група *Archaeological Landscapes Monitoring Group (ALMG)*, метою діяльності якої є виявлення, фіксація та дослідження зруйнованих унаслідок військових дій археологічних об'єктів та територій і формування відповідної бази даних. До її складу увійшли фахівці (археологи та пам'яткоохоронці) з таких організацій та громадських об'єднань: Інститут археології Національної академії наук України, Український державний інститут культурної спадщини Міністерства культури та інформаційної політики України (далі – МКІП), Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний музей історії України, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», Вишгородський історико-культурний заповідник, ГО «Українське товариство охорони пам'яток історії та культури», ГО «Центр палеоетнологічних досліджень», ГО «Центр середньовічних досліджень імені Гліба Івакіна», ГО «Спілка археологів України» і багато інших⁶.

У зв'язку з тим, що як за міжнародними конвенціями, так і за вітчизняним законодавством, охорона культурної спадщини покладається на державу та Центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, основним

⁵ Буйських А., Івакін В. Спільний україно-німецький проєкт «Ukrainian Archaeological Heritage, threatened by War: saving and protection». Науково-практичний семінар «Охорона та збереження археологічної спадщини України» (23 листопада 2022 р.): Тези доповідей / відп. редактори Шидловський П. С., Корнієнко М. В., Івакін В. Г. Київ, 2022. С. 15.

⁶ Шидловський П., Івакін В., Іванова О. Передумови створення та вектори діяльності міжгалузевої Групи моніторингу археологічних ландшафтів. Науково-практичний семінар «Охорона та збереження археологічної спадщини України» (23 листопада 2022 р.): Тези доповідей / відп. редактори Шидловський П. С., Корнієнко М. В., Івакін В. Г. Київ, 2022. С. 10.

6

координатором, замовником та реалізатором програм по моніторингу руйнації археологічної спадщини виступає МКІП, разом зі структурними підрозділами – Департаментом культурної спадщини (далі – ДКС, у сфері моніторингу, паспортизації, документального супроводу та оцінки шкоди та збитків, завданих воєнними діями) та Українським державним інститутом культурної спадщини (далі – УДІКС, у сфері натурального дослідження стану пам'яток археології, встановлення масштабів руйнації пам'яток). На сьогодні вже укладений меморандум про співробітництво між Інститутом археології НАН України та Українським державним інститутом культурної спадщини МКІП. УДІКС координує діяльність міжгалузєвої групи та сприяє встановленню співробітництва між археологами і представниками ЗСУ, ТРО та силових структур України.

За час роботи експедиції проведено успішні робочі зустрічі з керівництвом обласних управлінь культури – Дмитром Гончаренком (Київська обласна державна адміністрація) та Людмилою Замай (Чернігівська обласна державна адміністрація), досягнуто необхідну домовленість про максимальне сприяння роботі МАЕ в регіонах, нині укладаються довгострокові меморандуми про співробітництво в галузі охорони археологічної спадщини. Активну участь у археологічному моніторингу бере Київська обласна організація ГО «Українське товариство охорони пам'яток історії та культури» (Іван Биков).

Для орієнтовного підрахунку кількості та вартості потенційно постраждалих пам'яток археології, згідно з Державним реєстром нерухомих пам'яток України⁷, станом на 30.10.2022 р., була використана узагальнена інформація, що перебуває у відкритому доступі (зокрема, у мережі Інтернет) про населені пункти в Київській та Чернігівських областях (рис. 1, 2).

Нижче ми надаємо попередній перелік науково-дослідних робіт МАЕ / ALMG, проведених протягом 2022 р.⁸

Київ. Археомоніторингові дослідження розпочалися ще під час активних бойових дій навколо столиці. На території Києва бійцями бригади Сил територіальної оборони України виявлено пам'ятку археології, яку археолог Андрій Оленич визначив як раніше невідоме поселення софіївського типу трипільської культури (рис. 3). Археологічні матеріали та польова документація були передані співробітнику відділу археології Києва Інституту археології НАН України Івану Зоценку.

Навесні бійцями бригади Сил територіальної оборони України під час оборонних земляних робіт на території столиці виявлено давнє людське поховання. Скоріше за все, поховальний комплекс відноситься до цвинтаря церкви Апостолів Петра і Павла на Куренівці. Дерев'яний храм у давньому передмісті Києва було споруджено у середині XVIII ст. коштом київського міщанина Кіндрата Бушука. У 1903–1905 рр. за проектом архітектора М. Казанського зведений новий мурований Петропавлівський храм з дзвіницею, які були знесені радянською владою у липні 1987 р.

Віта-Поштова. Влітку науково-рятівні археологічні роботи були проведені на території с. Віта-Поштова Фастівського р-ну Київської обл. (рис. 4). Дослідження були викликані зверненням військових структур задля здійснення нових етапів музеєфікації ДВС (довготривалої вогневої споруди) № 179 (проведених Міжнародною асоціацією дослідників фортифікації «Цитадель»). Необхідність участі спеціалістів-археологів у цих діях зумовлена розміщенням тут пам'ятки археології –

⁷ URL: <https://mkip.gov.ua/content/derzhavniy-reestr-neruhomih-pamyatok-ukraini.html> (дата звернення: 27.12.2022).

⁸ Буйських А., Зоценко І., Шидловський П. Попередні результати моніторингу археологічних пам'яток у Києві та Київській області. Науково-практичний семінар «Охорона та збереження археологічної спадщини України» (23 листопада 2022 р.): Тези доповідей / відп. редактори Шидловський П. С., Корнієнко М. В., Івакін В. Г. Київ, 2022. С. 12.

городища давньоруської доби. Фортецю зведено наприкінці X ст. на північному березі р. Віти – найближчої оборонної лінії Києва, яка захищала з півдня столицю Русі від набігів кочовиків.

Незважаючи на незначний обсяг та вимушено високі темпи проведення робіт – уточнено влаштування оборонних споруд городища, досліджено п'ять об'єктів давньоруського часу та два об'єкти часів Другої світової війни, зібрано репрезентативну колекцію археологічного матеріалу. Важливими постають фіксація на пам'ятці не лише матеріалу ранньої залізної доби (середини I тис. до н. е.), а й виділення горизонту, що передував створенню тут фортеці часів Київської Русі з матеріалами I тис. н. е. (?), яких не було виділено під час попередніх робіт.

Бишів. У серпні – вересні проведено візуальне обстеження та складено акт технічного стану археологічного об'єкту – городища місцевого значення XI–XIII ст., а пізніше замчища XVI–XVII ст., розташованого в с. Бишів Фастівського р-ну Київської обл. Під час огляду даної пам'ятки фактів руйнації та пошкоджень археологічних культурних нашарувань унаслідок бойових дій не виявлено. У результаті моніторингу складено сучасну облікову документацію на городище та неукріплене поселення і подано на розгляд до Управління культури КОДА. На відстані 450 м від городища на північний схід було виявлене та досліджене середньовічне поховання, яке, скоріше за все, відноситься до некрополя давньоруського поселення (рис. 5).

Макарів. У вересні – жовтні візуально обстежена пам'ятка місцевого значення – городище XI–XIII, XVI–XVII ст. у смт Макарів Бучанського р-ну Київської обл. На території городища зафіксовано ураження археологічного шару в результаті обстрілу БМ ГРАД (рис. 6). Наразі співробітниками МАЕ разом із представниками Київської обласної організації ГО «УТОПІК» розробляється сучасна облікова документація на археологічні пам'ятки на території смт Макарів.

Ніжиловичі. Тоді ж проведено розвідки з метою укладання облікової документації на археологічні об'єкти у с. Ніжиловичі Бучанського р-ну Київської обл. У результаті обстежень зафіксовано багат шарову пам'ятку з матеріалами доби пізнього бронзового – раннього залізного віку, Давньої Русі та козацьких часів. Під час огляду населеного пункту фактів руйнації та пошкоджень археологічного культурного шару нововиявленої пам'ятки внаслідок бойових дій не зафіксовано.

Мотижин. Проведений моніторинг у с. Мотижин Бучанського р-ну Київської обл. Фактів руйнації та пошкоджень археологічного культурного нашарування давньоруського городища XI–XIII ст. внаслідок бойових дій не виявлено. Сьогодні співробітниками МАЕ разом із представниками Київської обласної організації ГО «УТОПІК» розробляється сучасна облікова документація на археологічні пам'ятки в с. Мотижин.

Чернігів. У жовтні розпочався археологічний моніторинг пам'яток Чернігівщини. Представники МАЕ провели візуальний огляд археологічних об'єктів м. Чернігова. Зафіксовано численні ушкодження поховальних комплексів давньоруського курганного могильника в урочищі Болдині Гори (рис. 7), виявлено руйнації культурних нашарувань на міському дитинці. Наразі досліджується стан археологічних пам'яток у Острі та Седніві.

У цілому, за результатами археологічного моніторингу 2022 р. отримано важливі матеріали щодо життя і господарської діяльності давнього населення України у різні культурно-хронологічні епохи, специфіки його матеріальної та духовної культури. Крім того, головним підсумком слід вважати досвід організації взаємодії зі структурами ЗСУ та місцевою владою, що дуже важливо в умовах особливої вразливості археологічного надбання у пов'язаних із війною ситуаціях, а також опрацювання науково-методичної бази досліджень.

На сьогодні Українською державою вже здійснюється певна законодавча робота з визначення розмірів компенсації за пошкодження чи знищення окремих

8

категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок військової агресії російської федерації. Завдяки пілотному проєкту «Ukrainian archaeological heritage, threatened by war: saving and protection / Українська археологічна спадщина, постраждала під час війни: порятунок та захист» нам вдалося обстежити сучасний стан близько 260 об'єктів археології у Києві та Київській області, серед яких тільки 65 перебувають під державною охороною. Археомоніторингові обстеження у Чернігівській області наразі ще тривають. Також активно проводиться пам'яткоохоронний моніторинг археологічних пам'яток у Черкаській, Херсонській та Одеській областях. Роботи у Миколаївській області було вирішено відкласти до повного звільнення області від загарбників. На значну більшість пам'яток відсутня сучасна облікова документація з чіткими координатами її меж. Існуюча облікова документація не завжди збігається з державними реєстром та переліком археологічних пам'яток.

Основним сучасним інструментом археологічного дослідження у мирний час є комплексне поєднання технологій Дистанційного Зондування Землі (далі – ДЗЗ), супутникових навігаційних систем та ГІС-технологій із традиційною польовою методикою археологічних досліджень. Як показала практика сьогодення – лише безпосередні археологічні розвідки дозволяють досягти необхідного результату, використання ж супутникових або БПЛА-знімків заборонене через військові обмеження. Головною причиною непотрапляння на археологічні об'єкти у Київській області стала закритість окремих територій унаслідок різних військових причин (10 об'єктів).

Проведення археологічного моніторингу з метою підрахування збитків (обстеження пам'яток археології, складання акту про збитки слідчим-експертом, проведення фіксаційних археологічних робіт) можливе виключно за умови тісного співробітництва археологів і пам'яткоохоронців з державними структурами та наявності чіткої методики підрахунку збитків. Наразі для успішних досліджень у краї потрібна підтримка державного координатора та залучення науково-практичного потенціалу спеціалістів, які сьогодні перебувають у лавах Збройних Сил України.

Наявність такого спеціаліста забезпечить швидке налагодження контактів з місцевими цивільно-військовими адміністраціями та військовими частинами, у зоні відповідальності яких розташовані пам'ятки археології. Крім того, досвід військового фахівця забезпечить первинну оцінку небезпечності вибраної для обстеження території та максимально убезпечить процес виконання робіт. Військовому простіше отримати доступ для проведення необхідних обстежень, для фіксації сучасного стану пам'ятки археології.

Світові стандарти щодо охорони археологічної спадщини. Відповідно до Статті 7(2) Гаазької конвенції 1954 р., держави-учасниці мають запланувати чи організувати роботу служб чи спеціалізованого персоналу у складі своїх збройних сил, завданням яких буде забезпечення поваги до культурних цінностей у разі збройного конфлікту та співробітництво з цивільною владою, відповідальною за збереження цих цінностей у разі збройного конфлікту. Немає необхідності в постійному спеціалізованому військовому персоналі, який відповідає за забезпечення поваги до культурних цінностей у разі озброєного конфлікту. Держава може призначити на цю посаду резервістів або осіб, які надійшли на службу на початку конфлікту, особливо якщо у цивільному житті вони є археологами чи іншими фахівцями з охорони культурної спадщини (ніні велике число таких фахівців-археологів та пам'яткоохоронців служать у лавах ЗСУ, Тероборони тощо). Згадані спеціалісти можуть входити до складу воєнізованого підрозділу охорони правопорядку (місцева Тероборона), такого як Корпус карабінерів в Італії, Жандармерія у Франції або Громадянська гвардія в Іспанії. У складі британської армії було створено аналогічний підрозділ під командуванням підполковника Л. Вуллі, радника з питань археології при начальнику відділу зв'язків із цивільною адміністрацією та населенням у військовому міністерстві, який як цивільний археолог очолював розкопки в Урі (Ірак) у 1920-ті рр.

Військові археологи США у співпраці з регіональними експертами у різних предметних галузях та аналітиками системи географічної інформації (СДІ) склали спеціальні археологічні карти Афганістану та Іраку для використання збройними силами. Різні національні контингенти, які були розгорнуті в Іраку з 2003 р. – для проведення операції зі стабілізації відповідно до резолюції 1483 (2003) Ради Безпеки, а не як окупаційні сили, – вживали ефективних заходів з метою запобігання та припинення нелегальних розкопок в археологічних місцях. Так, іспанські війська поставили навколо всієї території об'єкта Тель-Нуффар дротяні загородження завдовжки сім кілометрів та регулярно здійснювали вертолітні обльоти району. Аналогічні заходи пізніше вжили і польські війська, які так само обгородили та патрулювали археологічні розташування під їх контролем.

У 2015 р. під впливом кампанії ЮНЕСКО Unite4Heritage щодо захисту культурної спадщини у кризових регіонах було сформовано оперативну групу Unite4Heritage у складі військ карабінерів Італії, чий підрозділ із захисту культурної спадщини має досвід розгортання сил у зонах конфлікту з метою захисту культурних цінностей від мародерства і вандалізму та повернення вкрадених предметів.

Для приведення у порядок системи охорони археологічних пам'яток необхідна довготривала державна програма зі складання археологічного кадастру України. Тому однією з актуальних тем сьогодні є питання обліку археологічної спадщини – проблеми, що виникає у процесі паспортизації та постановки на державний облік археологічних пам'яток. Кризовий стан у системі обліку археологічної спадщини та наявна необхідність фіксації збитків у сфері археології в час війни дозволяє по-новому перезапустити систему паспортизації пам'яток на сучасному рівні та з використанням зарубіжного досвіду.

В умовах загрози втрати частини культурної спадщини внаслідок агресії в суспільстві відбувається переосмислення значення цієї спадщини та формується розуміння важливості збереження та вивчення об'єктів, що мають історичну, антропологічну, етнографічну, археологічну цінність. У даному контексті важливим аспектом існування пам'яток охоронної справи є необхідність підготовки якісних спеціалістів, адже держава як ніколи потребує забезпечення пам'яток охоронної, археологічної та музеєзнавчої галузей новими фахівцями.

Однак, незважаючи на смерть та розруху, що несе з собою війна, необхідно заявити, що ці події стануть поворотним моментом у суспільній свідомості та у виборі ціннісних орієнтирів на багато поколінь поспіль. Ми сприймаємо цю війну в якості боротьби між діаметрально протилежними світоглядними комплексами. Це боротьба за загальнолюдські цінності, серед яких особливе значення мають права і свободи людини, повага до природи та культури, визнання цінності людського життя та людської гідності.

У різнобарвному суспільному русі України, що бореться, закладаються основні вектори майбутнього розвитку. Війна оголила ті проблеми, якими нехтували попередні уряди та бюрократії, зробила ці проблеми актуальними і поставила їх у центрі уваги. Важливими стали процеси розбудови громадянського суспільства та горизонтальних зв'язків, що дозволило нашій спільноті вижити у критичних моментах війни. Взаємодопомога стала основою людської солідарності і зробила наше суспільство більш життєздатним на противагу авторитарної догматичності ворогів. Більш вираженим стало розуміння суспільних цінностей – природного багатства, архітектурних шедеврів, культурної спадщини України тощо⁹.

⁹ Науково-практичний семінар «Охорона та збереження археологічної спадщини України» (23 листопада 2022 р.): Тези доповідей / відп. редактори Шидловський П. С., Корнієнко М. В., Івакін В. Г. Київ, 2022. С. 4-5; Shydlovskiy, P., Telizhenko, S.

Майбутні вектори суспільної свідомості, безумовно, будуть пов'язані з розвитком критичного мислення, усвідомленістю та контролем над речами і подіями, які відбуваються навкруги. Культурне надбання та різноманіття стане одним із фокусів уваги суспільства нової України. Боротьба українців за незалежність є в тому числі і боротьбою за гуманістичні цінності, серед яких особливе значення має повага до культурної та природної спадщини людства.

Ведення ідеологічної війни проти України є складовою агресивної політики Російської Федерації. Головною метою агресор вважає позбавлення України права на існування через знищення її власної історії. Ця політика розпочалась іще за часів колоніальних пограбувань завойованих територій. Російські музеї, такі як Ермітаж та Державний історичний музей, були і є колоніальними музеями, що протягом багатьох років накопичували найкращі зразки та національні реліквії України. Сьогодні вони, як і Інститут археології РАН, є складовими інституціями російської пропаганди і беруть активну ідеологічну участь у підкоренні та розграбуванні українських територій. Є підтверджена інформація про вивезення за останні роки до Ермітажу деяких археологічних колекцій з Криму.

Тому сьогодні роль українських археологічних пам'яток, а особливо – археологічних музейних колекцій, набула особливої ваги. Керівництво держави-агресора неодноразово наголошувало, що Україна не має і не може мати власної історії. Унаслідок ворожих дій уже знищено або захоплено низку музеїв, відомих своїми унікальними археологічними збірками. Тисячі археологічних пам'яток пошкоджено під час проведення бойових дій та облаштування укріплень.

Археологічна спадщина України має виняткове значення для світової історії. Географічне розташування на кордоні «Великого степу», Античної цивілізації та варварського світу здавна обумовило історичну унікальність території України, де тисячоліттями відбувався безкінечний рух різних народів і культур, який приводив до взаємного проникнення, впливів та синтезу нових племен і народів. Можна впевнено стверджувати – кожна країна сучасної Європи в певний період своєї історії відчула зв'язок з Україною.

Але з сумом можна і констатувати, що основні втрати безцінного археологічного надбання України пов'язані не з агресією.

Уже понад 20 років на території України відбувається масовий незаконний пошук археологічних предметів. Вітчизняний ринок детекторних знахідок вважається одним із найбільших у світі. За спостереженнями наших археологів, в Україні практично не лишилося пам'яток, які би більшою або меншою мірою не були б пограбованими або не піддавалися періодичним незаконним розкопкам. За нашими спостереженнями, основний попит припадає на предмети «до 1700 р.». Деякі категорії предметів, які ще 15 років тому регулярно з'являлися на ринку, з часом повністю зникли, наприклад, прикраси ранньосередньовічних готів Криму. Це свідчить про те, що певні категорії археологічних пам'яток уже знищені майже повністю, а з історії країни вже вилучені цілі періоди.

За роки незалежності в Україні накопичено гігантські приватні археологічні колекції, з яких публічними є лише одиниці (колекція Фельдмана, «Платар», колекція Ющенко). Усі вони зібрані людьми забезпеченими та впливовими, які таким чином, за рахунок свого захоплення, фінансують незаконний пошук і лише підвищують попит на знахідки, що ще більше стимулює знищення археологічної спадщини. На жаль, власники приватних колекцій виправдовують своє хобі неспроможністю держави

здійснювати ефективну охорону культурної спадщини та жалюгідним станом українських музеїв. Особливо цинічно це звучить із вуст колекціонерів-політиків, таких як О. Фельдман, С. Тарута та В. Ющенко. Феномен існування подібних колекціонерів у світі є реліктовим, а серед європейської політичної еліти і взагалі одіозним явищем.

Законодавство України передбачає державний облік археологічних предметів незалежно від форми власності (ст. 8 Закону України «Про охорону археологічної спадщини»). Проте цей облік не ведеться, а приватні археологічні колекції з часом безслідно зникають. Невідома доля зібрань покійних В. Нечитайла, О. Поліщука, К. Хромова.

За нашою інформацією, в перші дні після початку збройної агресії проти України, через велике навантаження на державному кордоні, з країни було незаконно вивезено декілька великих приватних археологічних зібрань. З великою вірогідністю можна стверджувати, що з України до Ізраїлю переміщено одну з найбільших та найцінніших приватних колекцій, яка належить Ю. Покрасу.

Очевидно, що з часом виникнуть спроби легалізувати ці колекції через міжнародний ринок фальшивих антикварних документів. Але навіть якщо такі факти будуть колись встановлені, зв'язати ці предмети з історією України буде вже дуже важко. Так само, як важко сприймати приватні археологічні зібрання, що публічно демонструються в Україні, як повноцінну складову нашого минулого, рівноцінну іншим науковим джерелам.

Масовий тотальний пошук археологічних предметів, нелегальні розкопки, прихований ринок та великий попит на знахідки безповоротно знищують нашу історію та є величезною загрозою й небезпекою для переосмислення суспільством історії України та відмови від радянської парадигми історичних процесів.

Глобальний світовий ринок антикваріату сьогодні оцінюється в 50 млрд. доларів США. Лише за два роки пандемії, коли світова економіка перебувала в кризовому стані, нелегальна складова цього ринку оцінювалася, за підрахунками UNESCO та INTERPOL, у 10 млрд. доларів. Значна частина цього сегменту припадає на предмети, отримані внаслідок безпрецедентного пограбування культурної спадщини в зонах воєнних конфліктів. INTERPOL неодноразова робив застереження, що отриманими за рахунок нелегального продажу антикваріату коштами фінансується організована злочинність та терористичні угруповання.

Розшук викрадених або нелегально вилучених археологічних предметів сягає інколи багатьох десятиліть. Так, наприклад, повернення «Скарбу Севзона» (Seuso Treasure), який був названий «родинним скарбом Угорщини», тривало більше 35 років. Іще більшого часу вимагає розшук предметів, вилучених із музеїв під час Другої світової війни. Це, в першу чергу, стосується України – доля більшості вивезених колекцій остаточно досі не з'ясована. Треба пам'ятати і про велику кількість археологічних колекцій з України, що опинилися в російських музеях – історія їх вивезення не завжди відповідає навіть законодавству, що існувало в той час. Усе це обумовлює необхідність не обмежувати злочини проти археологічної спадщини строком давності.

Досвід багатьох європейських країн свідчить, що ефективна боротьба з незаконним пошуком та нелегальним обігом археологічних предметів потребує комплексного підходу, який залежить від рівня та глибини проблем у кожній конкретній країні. Загальним є принцип – державницький підхід повинен включати в себе декілька складових:

1. Заборона або обмеження цивільного обігу археологічних предметів.

Більшість країн вимагає від власників та продавців надавати документальне підтвердження законності набуття предмету (історія походження) та права власності на нього. Предмет, який не має таких документів, вважається незаконним. У деяких країнах (Латвія) цивільний обіг давніх (археологічних) предметів взагалі заборонений.

2. *Обмеження використання детекторів металу та подібного устаткування для пошуку предметів.*

Узагальнення цієї практики можна сформулювати наступним чином:

- дозволяється необмежений вільний пошук лише в межах пляжів (пошук загублених монет, каблучок тощо);
- спеціальними державними органами визначаються території, де дозволено детекторний пошук;
- ліцензується використання пошукового обладнання. Отримати ліцензію можна лише після проходження спеціальних курсів, де ліцензіат знайомиться з правилами та принципами пошуку;
- усі знайдені предмети передаються до державних музеїв. Якщо предмет не становить культурної цінності, він залишається тому, хто його знайшов, що підтверджується документально. Винагорода за передані предмети визначається по-різному: або вона не передбачена взагалі (усі земельні закони ФРН, окрім одного), або вона визначається довільно (Естонія), або виплачується відсоток від вартості предметів. Аргументація захисників детекторного пошуку щодо законодавства Великої Британії не витримує жодної критики¹⁰.

3. *Кримінальна відповідальність не лише за незаконні археологічні розкопки, а й за будь-які прояви незаконного обігу археологічних предметів (пошук, зберігання, продаж, посередництво у продажу).*

Подібна практика дозволяє ефективно боротися не лише з нелегальним пошуком та ринком археологічних предметів, але й із ринком фальшивих документів на них.

4. *Оподаткування недержавних археологічних колекцій.*

Ця практика є дуже ефективною, як фактор, що стримує попит на колекціонування археологічних предметів. Зазвичай такі колекції вважаються предметом розкоші та оподатковуються за високими ставками податку.

5. *Спеціальні підрозділи для боротьби з незаконним обігом археологічних предметів та розслідування злочинів, пов'язаних з таким обігом.*

Такі структури існують у великій кількості країн. Оскільки нелегальний археологічний ринок є міжнародним явищем, усі вони напругу співпрацюють зі спеціальним департаментом INTERPOL, який розслідує злочини, пов'язані з незаконним привласненням культурних цінностей. З 2016 р. EUROPOL, INTERPOL та Всесвітня митна організація (WCO) проводить операцію «Пандора» (Pandora), спрямовану проти незаконного обігу пограбованих або вкрадених культурних цінностей. На початок 2022 р. було проведено вже чотири етапи, під час яких було вилучено 147.050 предметів та здійснено 407 арештів. Україна в цих заходах, на жаль, участі не бере.

У зв'язку з наведеним, враховуючи ситуацію, яка склалася з охороною археологічної спадщини України, та наявний міжнародний досвід, Інститут археології НАН України **запропонував:**

1. *Заборонити або обмежити цивільний обіг предметів віком до 1700 р.*
2. *Увести кримінальну відповідальність не лише за незаконний пошук, а й за зберігання, продаж та посередництво у продажу археологічних предметів, визначити, що злочини проти археологічної спадщини не мають строку давності.*
3. *Створити за процесуальним керівництвом Офісу Генерального прокурора окрему міжвідомчу слідчу групу у складі слідчих СБУ, ДБР та Національної поліції України, якій доручити розслідування випадків незаконного обігу культурних археологічних цінностей¹¹.*

¹⁰ Див.: URL: <http://prostir.museum.ua/post/43101> (дата звернення: 27.12.2022).

¹¹ URL: <https://iananu.org.ua/novini/news/1224-propozytsii-instytutu-arkheolohii-u-zv'язku-iz-cuchasnym-skladnym-stanovyshchem-u-okhroni-arkheolohichnoi-spadshchyny-ukrainy-rozrobleni-na-zapyt-rady-natsionalnoi-bezpeky-ta-oborony-ukrainy> (дата звернення: 27.12.2022).

Alla BUISKYKH,

Dr. Sc. in History, NASU Corresponding Member, Deputy Director
NASU Institute of Archeology (Kyiv), Ukraine
abujskikh@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7233-1288>

Pavlo SHYDLOVSKYI,

Ph. D. in History, Associate Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv), Ukraine
prehist@knu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6771-812X>

Vsevolod IVAKIN,

Ph. D. in History, Head of Dept.
NASU Institute of Archeology (Kyiv), Ukraine
wkniaz16@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0074-1963>

MONITORING OF THE UKRAINIAN ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OBJECTS DURING THE RUSSIA'S MILITARY AGGRESSION

ABSTRACT. *The issue of recording the damage caused to cultural heritage as a result of unprovoked aggression of the Russian Federation is extremely relevant. The process of monitoring the destruction of objects takes place both at the state level and thanks to the activities of civil initiatives. However, at the present stage, the analysis of losses focuses mainly on objects of architecture, monumental art and religious buildings. On the other hand, recording the destruction of archaeological sites, due to certain features, faces significant difficulties. This situation is related to the unrevealed state of the archaeological objects themselves, the detection of which is possible due to significant landscape transformations. Among the main factors that make it difficult to record the loss of archaeological heritage, the following should be mentioned: problems related to the accounting of archeology objects, issues of limited remote and direct access to sites in the de-occupied and frontline territories, immediate risks to life and health when conducting field research. In order to solve problems in the field of documenting damage to the archaeological heritage, representatives of a number of domestic scientific, educational and museum institutions created an interdisciplinary Archaeological Landscapes Monitoring Group, whose task is to record losses at archaeological sites. Currently, the work of the group is carried out in the territories of Kyiv, Chernihiv and Mykolaiv regions within the framework of the German Archaeological Institute (DAI) project 'Ukrainian Archaeological Heritage, threatened by war: saving and protection'. One of the conclusions obtained during the work of the Group was the understanding of the need for direct field studies of destroyed areas of landscapes, given the limited use of remote methods of studying and the need for production site-protection documentation, which provides for the cultural and chronological attribution of objects. The article provides a brief summary of the Group's work in Kyiv and Chernihiv regions and analyzes the compliance of monitoring activities with international standards. One of the conclusions of the proposed study is the statement about the need for a long-term state program for compiling the archaeological cadaster of Ukraine. The crisis in the archaeological heritage accounting system and the existing need to record losses in the field of archaeology during the war allows to restart the system of sites registering at a modern level and with the use of international experience.*

KEYWORDS: *cultural heritage of Ukraine, archaeological monitoring, recording of damages, war, archaeological landscape, accounting of sites.*

13

REFERENCES

1. Buijskykh, A., Ivakin, V. (2022). Spilnyi ukraino-nimetskyi proiekt «Ukrainian Archaeological Heritage, threatened by War: saving and protection». In: Shydlovskiy, P., Kornienko, M., Ivakin, V. (Eds.). *Scientific and Practical Seminar «Protection and Preservation of Archaeological Heritage of Ukraine» (23 November 2022): Abstracts* (p. 15). Kyiv: Center for Conservation of Archaeological Objects. [in Ukrainian].
2. Buijskykh, A., Zotsenko, I., & Shydlovskiy, P. (2022). Poperedni rezultaty monitorynhu arkhеolohichnykh pam'iatok u Kyievi ta Kyivskii oblasti. In Shydlovskiy, P., Kornienko, M., & Ivakin, V. (Eds.). *Scientific and Practical Seminar «Protection and Preservation of Archaeological Heritage of Ukraine» (23 November 2022): Abstracts* (p. 12). Kyiv: Center for Conservation of Archaeological Objects. [in Ukrainian].
3. Hardy, S. A. (2022). Looting of Antiquities from Ukraine by soldiers, collaborators and ordinary criminals, trafficking to and through russia and dealing and collecting in Western Europe, since 2014. In Shydlovskiy, P., Kornienko, M., & Ivakin, V. (Eds.). *Scientific and Practical Seminar «Protection and Preservation of Archaeological Heritage of Ukraine» (23 November 2022): Abstracts* (p. 15). Kyiv: Center for Conservation of Archaeological Objects. [in English].
4. Ivakin, V., & Shydlovskiy, P. (2022). Ukrainian archaeological heritage under threat of Russian aggression: problems and prospects. In *The Protection of Heritage in Time of Conflict. RESQUE Annual General Meeting Conference (17 September 2022)* (p. 12-15). Retrieved December 27, 2022, from <https://rescue-archaeology.org.uk/2022/08/rescue-agm-2022/> [in English].
5. Shydlovskiy, P., Ivakin, V., & Ivanova, O. (2022). Peredumovy stvorennia ta vektory diialnosti mizhhaluzevoi Hrupy monitorynhu arkhеolohichnykh landshaftiv. In Shydlovskiy, P., Kornienko, M., & Ivakin, V. (Eds.). *Scientific and Practical Seminar «Protection and Preservation of Archaeological Heritage of Ukraine» (23 November 2022): Abstracts* (p. 10). Kyiv: Center for Conservation of Archaeological Objects. [in Ukrainian].
6. Shydlovskiy, P., Kornienko, M., & Ivakin, V. (eds.). (2022). *Scientific and Practical Seminar «Protection and Preservation of Archaeological Heritage of Ukraine» (23 November 2022): Abstracts*. Kyiv: KZ «Center for Conservation of Archaeological Objects». [in Ukrainian].
7. Shydlovskiy, P., Telizhenko, S., & Ivakin, V. (2022). Archaeological Heritage as a Target during War. *The European Archaeologist*, 74 (Autumn 2022), 36-43. Retrieved December 27, 2022, from https://www.e-a-a.org/EAA/Publications/Tea/TEA_74/Special_Section/EAA/Navigation_Publications/Tea_74_content/Special_Section.aspx [in English].
8. Shydlovskiy, P., Telizhenko, S. & Ivakin, V. (2023) Archaeological Monitoring in War-Torn Ukraine. *The Historic Environment: Policy & Practice*, 14:2, 154-180, <https://doi.org/10.1080/17567505.2023.2209835> [in English].
9. Telizhenko, Serhij. *Arkheolohichni pam'iatky i vijna*. Retrieved December 27, 2022, from <https://www.academia.edu/77162779> [in Ukrainian].

До статті Алли Буйських, Павла Шидловського та Всеволода Івакіна

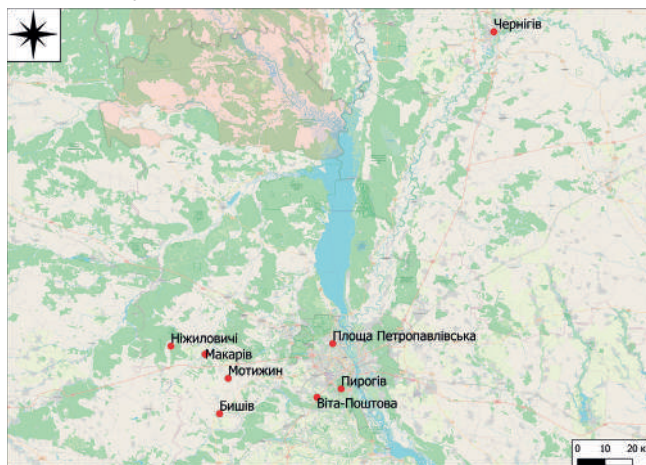

Рис. 1. Карта місць активних бойових дій та артилерійських ударів на території північної України.

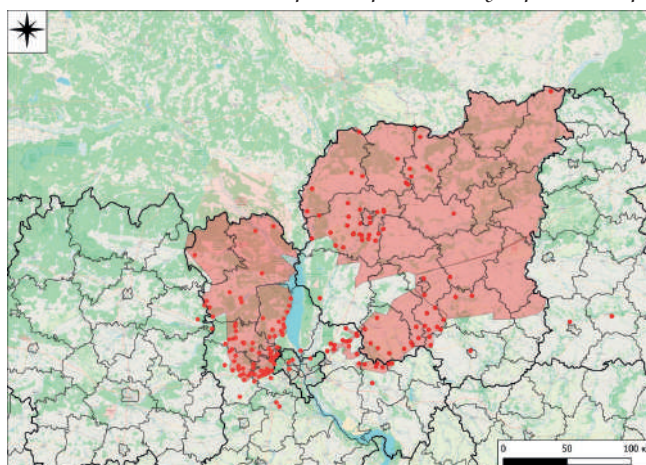

Рис. 2. Карта потенційно постраждалих пам'яток археології у Київській області та локації археомоніторингу 2022 р.

Рис. 3. Дослідження пізньотрипільського поселення в м. Києві.

Рис. 4. Віта-Поштова. Археологічні дослідження. Робочий момент (Ігор Готун, Віталій Лавров, Микита Шкерета).

Рис. 5. Бишів. Інвентар середньовічного поховального комплексу.

Рис. 7. Обстеження пошкоджень курганного могильника Болдині Гори в м. Чернігів (Віктор Чабай, В'ячеслав Скороход, Віталій Лавров).

Рис. 6. Директор Макарівського історико-краєзнавчого музею Віталій Гедзь зі знешкодженим снарядом БМ ГРАД.

